

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**Filologiya fakültəsi,
Ümumi dilçilik kafedrası**

Fəlsəfə doktoru proqramı
Dil nəzəriyyəsi – 5704.01
ixtisası üzrə doktoranturaya qəbul imtahanı üçün

PROQRAM

Kafedra müdiri: filologiya elmləri doktoru, prof. Ə.Ə.Rəcəbli

Tərtibçi: prof. Ə.Ə.RƏCƏBLİ

BAKİ - 2017

GİRİŞ

Nəzəri dilçiliyin obyektı və əsas problemləri. Dilçilik elminin mürəkkəb quruluşu olması. Konstruktiv dilçilik. Funksional dilçilik. Genetik dilçilik. Sosiolinqvistika. Psixolinqvistika.

Dilin mahiyyəti

İşarədən nitqədək. Dilin mənşəyinə fəlsəfi nəzər. Dil anlayışı və insan dili – nitq anlayışı. Hərəkət, jest və mimika işarələri və dil (nitq) işarələri. Nitq və insan fəaliyyəti. Əmək, cəmiyyət və dil. Cəmiyyətin və dilin, dilin və cəmiyyətin ictimai əmək prosesində yaranması.

Sözlər və şeylər. Əşyanın adlandırılması problemi. Diffuz (sinkret) səs və üzvlərinə (səslərə) bölünən söz. Səs və siqnal. Səs və işarə.

Dil və nitq. Dilin və nitqin fərqləndirilməsi. Dil və təfəkkür dixotomiyası (antinomiyası). Bu dixotomiyanın dil – şüur – nitq – təfəkkür tetraoxotomiyası (tetranomiyası) ilə əvəz edilməsinin zəruriliyi. Dilin və nitqin funksiyaları. Dilin funksiyaları: 1) kommunikativ funksiya; 2) tənzimləyici funksiya; 3) idrak (konstruktiv) funksiyası; 4) ictimai-tarixi təcrübəyə yiyələnmək (akkumlyativ) funksiyası; 5) milli-mədəni funksiya; 6) ekspressiv funksiya; 7) estetik funksiya; 8) ideoloji funksiya. Dilə yardımçı vasitələr: yazı, mnemonik vasitələr, barmaqhesabı, plan və xəritələr, sxem və çertyojlar, siqnallar. Nitqin funksiyaları: 1) magik (ovsun) funksiyası; nominativ yaxud «marka» funksiya; 3) diakritik funksiya; 4) Okkazonal funksiya; 5) siqnal funksiyası; 6) emotiv (emotiv-volüntativ) funksiya; 7) ekspressiv funksiyası; 8) estetik funksiya; 9) etnik funksiya; 10) fətik funksiya. Nitqə yardımçı vasitələr.

Dilin təbiəti

Dilçilik və semiotika. Dil işarəsinə qoyulan tələblər. Semiotika elminin üç bölməsi: sintaqmatika, semantika və praqmatika. Təbii işarələr və süni işarələr (işarə - informatorlar). Əlamətlər (simptomlar) və şərti işarələr. Siqnal, simvol və

substitutlar (substitut işarələr). Linqvosemiotik məktəblər: 1) fenomenoloji məktəb; 2) operasional məktəb və 3) bilateral məktəb.

Dil və başqa işarə sistemləri. Siqnallar. İşarələrin funksional təsnifi. İşarənin material forması və obyekt arasındakı əlaqənin tipləri. Kodun struktur quruluşuna aid əlamətlər. Çoxsəviyyəli qurum və qənaət prinsipi.

Dil işarəsi anlayışı. İşarənin mahiyyəti. Dil işarəsinin təbiəti. Dil işarəsinin ixtiyariliyi və motivləşməsi. Mütləq və nisbi ixtiyarilik. Dil işarəsinin şərtiliyi. Söz işarəsinin xüsusiyyətləri. Nominativ dəyərlilik və sintaqmatik valentlik. Dil işarəsinin spesifikasiyası: dildə aralıq törəmələrin mövcudluğu; dil vahidinin formal-grammatik strukturlarının onların funksiya tiplərinə uyğunluğunun məcburi olması; işarə və dilin funksional vahidləri; dil planının seqment tərkibinin asimmetriyası; dil vahidlərinin eyniliyinin pozulması ənənəsi; dil planları vahidləri arasında bilavasitə əlaqənin olmaması; işarə qruplarının idiomlaşma ənənəsi.

Dil işarəsinin sabitliyi və dəyişkənliyi. İşarənin sabitliyi: işarənin ixtiyariliyi, işarələri çoxluğu, sistemin mürəkkəbliyi və kollektivin hər hansı dil innovasiyasına müqaviməti. İşarənin dəyişkənliyi.

Dil vahidlərinin qeyri-ışarəvilik xüsusiyyətləri.

Dil sistem kimi

Sistem anlayışı. Sistem və struktur anlayışı. Törəmə materialı, yaxud semantik sistemlər. Struktur. Dilin sistem və strukturu. Sistemin açıqlığı və qapalılığı. Dil sisteminin açıqlığı. Homogen sistemlər və heterogen sistemlər. Dil sistemlər sistemi kimi. Dilin sistem ünsürləri arasında əlaqə və münasibətlər: material və semantik əlaqə və münasibətlər; funksional və genetik əlaqə və münasibətlər; ikitərəfli və birtərəfli əlaqə və münasibətlər; paradiqmatik və sintaqmatik əlaqə və münasibətlər; iyerarxik münasibətlər; birsəviyyəli və səviyyələrarası əlaqə və münasibətlər; bir istiqamətli və çox istiqamətli əlaqə və münasibətlər.

Vahidlər. Nitq vahidləri: dil vahidi və nitq vahidinin oxşarlıq və fərqləri; dil və nitq vahidlərinin ümumi xüsusiyyətləri – nominativ funksiya; mürəkkəb söz

sözbirləşməsinin fərqlənməməsi problemi; nitq zəncirinin quruluşu. Dil vahidləri: sabit söz birləşməsi; cümlə üzvü və dil vahidi; dil vahidinin variantlılığı; invariant anlayışı; kombinatorika – fonemlərin kombinatorikası, morfemlərin kombinatorikası, sözlərin kombinatorikası.

Dilin səviyyələri. Fonoloji səviyyə. Sintaksis səviyyəsi. Leksik-semantik səviyyə. Aralıq səviyyələr və səviyyəxarici hadisələr: morfonoloji səviyyə, sözyaradıcılığı səviyyəsi, frazeoloji səviyyə; səviyyəxarici hadisələr.

Dil quruluşu nəzəriyyəsi. İzomorfizm nəzəriyyəsi. Səviyyələrin iyerarxiyası nəzəriyyəsi. Linqvistik tipologiya. Dillərin qrammatik quruluşa görə tipləri: köksözlü, aqqlütinativ, flektiv və inkorporativ dillər.

Dil və şüur

Dil və şüur, dil və təfəkkür münasibətlərinin fərqləndirilməsi. Diləqədərki təfəkkür problemi. Dil və şüur: şüura qarşı münasibətdə dilin funksiyaları; dilə qarşı münasibətdə şüurun funksiyaları; təfəkkürə qarşı münasibətdə dilin funksiyaları; dilə qarşı münasibətdə təfəkkürün funksiyaları. Dil və təfəkkür.

Mentalinqvistikanın əsas istiqamətləri. Dil və məntiqi təfəkkür: söz və məfhum; **söz və məfhum**; cümlə və hökm; qrammatik və məntiqi kateqoriyalar. Dil və informasiya. Dilin və təfəkkürün funksiyaları. Dilin məna tipləri: struktur dil mənaları; informativ dil mənaları – məntiqi dil mənaları, əşya məfhumlu (koqnitiv) dil mənaları, emosional dil mənaları və üslubi (konnotativ) dil mənaları; həqiqi və məcazi məna.

Dilin inikas funksiyası. Formal və məzmunlu mənalar. Dil vahidləri və kontekst. Dil nisbilyi nəzəriyyəsi.

Psixolinqvistikanın problemləri. Psixolinqvistikanın obyektı və predmeti. Dil nisbilyi nəzəriyyəsi. **Neyrolinqvistika.** Faktlar. Problemlər: nitqin səs quruluşunun neyrolinqvistik təhlili; nitqin məntiqi-qrammatik quruluşunun neyrolinqvistik təhlili; rabitəli söyləmin neyrolinqvistik təhlili; nitqin praqmatik funksiyasının neyropsixoloji təhlili.

Paralingvistik. Jest və mimika. Jestin növləri: ritmik jestlər; emosional jestlər; işarə jestləri – deykritik jestlər, təsviri jestlər və simvolik jestlər.

Dil və cəmiyyət

Dil və nitq fəaliyyəti. Nitqin psixofiziki mexanizmi. Nitqin səviyyələri: əsaslandırma səviyyəsi, semantik səviyyə, qrammatik səviyyə, fonetik səviyyə; affektiv nitq; şifahi dialoq nitqi, şifahi monoloji nitq, yazılı monoloji nitq; nitqin növləri.

Nitq fəaliyyətinin ictimai təbiəti. Nitqin ovsun funksiyası.

İkidillilik. Dil ictimai hadisə kimi. Dil və ictimai şüur. Dilin inkişafının cəmiyyətinin vəziyyətindən asılılığı: dilin inkişafına cəmiyyətin sosial təşkilinin təsiri; dilin inkişafına cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının təsiri; demoqrafik dəyişikliklərin dilə təsiri; cəmiyyətin iqtisadi inkişafının dilə təsiri; üstqurum səciyyəli hadisələrin dilə təsiri; cəmiyyətin mədəni inkişafının dilə təsiri.

Dilin yaranmasında və inkişafında cəmiyyətin rolu. Dil ictimai norma kimi. Sistem, norma, uzus. Dil normasında seçmə, sabitlik, məcburilik və düzgünlük prinsipləri. Dil normasının tipləri: uzus, ədəbi dil, üslub. Dilin məhəlli və ictimai təbəqələnməsi. Məhəlli (ərəzi) dialektləri və interdialektlər. Dilin sosial dialektləri: jarqon, arqo, peşə leksikası, şərti və gizli dillər.

Ədəbi dil və onun üslubları. Ədəbi dillərin tipləri. Kitab dili və danışiq dili (şifahi dil). Ədəbi dilin danışiq tipi: şifahi poetik üslub, məişət danışiq nitqi, dilin müxtəlif ictimai variantları (sosial dialektlər), sadə danışiq üslubu – şəhər koynesi, məhəlli dialekt, interdialekt üslubları. Ədəbi dilin kitab tipi (yazılı nitq): bədii üslub, elmi-kütləvi üslub, əməli üslub (kargüzarlıq üslubu), publisistik üslub və elmi üslub.

Dilin ictimai tipləri: qəbilə dili, xalq dili, milli dil və millətlərarası ünsiyyət dili. Milli dilin mənşəcə tipləri.

Sosiolinqvistikanın əsas məsələləri. Sosiolinqvistikanın predmeti: sosiolinqvistika və interlingvistik, sosiolinqvistika və semiotika, sosiolinqvistika və psixolinqvistika, sosiolinqvistika və üslubiyyat.

Sosiolinqvistikanın metodları. Sosiolinqvistik məlumatı toplama metodları. Sosiolinqvistik təhlil metodları. Sosiolinqvistik təhlilin prinsipi və metodları. Sosiolinqvistik təhlilin prinsipi və metodları. Dil və nitq normalarının formalaşması qanunauyğunluqlarının sosiolinqvistik öyrənilməsi. Sosiolinqvistikanın mühüm sahələri: ümumi sosiolinqvistika, sinxron sosiolinqvistika, prospektiv sosiolinqvistika, dilin inkişafının planlaşdırılması, dilin inkişafının proqnozlaşdırılması, retrospektiv sosiolinqvistika, xüsusi sosiolinqvistika, tətbiqi sosiolinqvistika, interlinqvistika, müqayisəli sosiolinqvistika.

Dil və tarix

Dil və tarixin qarşılıqlı münasibəti. Dilin inkişafı məsələləri. Dilin inkişafının bəzi xüsusiyyətləri.

Dilin inkişaf qanunauyğunluqları. Dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqları və xarici faktorları. Dilin inkişafının xarici faktorları. Dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqları: dil mexanizminin insan orqanizminə uyğunlaşması qanunu; dil mexanizmini yaxşılaşdırmaq zərurəti; dili kommunikasiya üçün yararlı saxlamaq zərurəti; məqsəd güdməyən daxili dəyişikliklər qanunu. Xarici və daxili faktorların birgə fəaliyyəti. Dil dəyişikliklərinin sistemliliyi.

Dilin tarixi – xalqın tarixi. Dil vahidlərinin yaranması yolları. Diferensiasiya və integrasiya. Dillərin kontaktı: alınmalar, dillərin kovergent (bənzətmə, birləşmə) inkişafı, köməkçi ümumi dilin yaranması, dillərin assimilyasiyası. Dillərin qarşılıqlı təsirinin iki nəticəsi: a) sözün ümumi mənasında – alınmalar və b) bütövlükdə dilin dəyişməsi. Qarışıq dillər. Dillərin ittifaqı. Alınmalar. Çarpazlaşma: substrat, superstrat, abstrat. Dil dəyişikliklərinin templəri. Dilin inkişafında tərəqqi problemi. Dil və mədəniyyət. Xalqın tarixi və dilin inkişafı.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
2. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
3. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilova. Dilçilik problemləri. Bakı, 1982.
4. Ə.Ə.Rəcəbli. Nəzəri dilçilik. Bakı, 2003.
5. Ə.Ə.Rəcəbov. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı, 1993.

Rus dilində:

6. О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
7. Ш.Бали. Общая грамматика и вопросы французского языка. М., 1955.
8. Э.Бенвенист. Общая лингвистика. М., 1974.
9. Э.Бенвенист. Уровни лингвистического анализа. «Новое в лингвистике», вып. IV, М., 1965.
- 10.Ф.М.Березин, Б.Н.Головин. Общее языкознание. М., 1979.
- 11.Л.Блумфилд. Язык. М., 1968.
- 12.И.А.Бодуен де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию, т. I-II, М., 1963.
- 13.И.Вайнрайх. Языковые контакты. Киев, 1979.
- 14.Ж.Вандриес. Язык. М.-Л., 1937.
- 15.Г.О.Винокур. Культура языка. М., 1929.
- 16.Ю.Д.Дешериев. Социальная лингвистика. М., 1977.
- 17.Л.Елмьслев. Прологоменты к теории языка. «Новое в лингвистике», вып.1, М., 1960.
- 18.О.Есперсен. Философия грамматика. М., 1958.
- 19.Н.И.Жинкин Механизм речи. М., 1958.
- 20.В.А.Звегинцев. Очерки по общему языкознанию. М., 1962.
- 21.В.А.Касевич. Элементы общей лингвистики. М., 1977.
- 22.В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
- 23.Е.Курилович. Очерки по лингвистике. М., 1962.

24. А. Мартине. Основы общей лингвистики. «Новое в лингвистике», вып. III, М., 1963.
25. Общее языкознание (Формы существования, функции, истории языка). М., 1970.
26. Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960.
27. Э. Сепир. Язык. М.-Л., 1934.
28. Б. А. Серебренников. Об относительной самостоятельности развития системы языка. М., 1968.
29. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.
30. Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975.
31. Н. С. Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960.